

УДК 343.985

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПОТЕРПІЛОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ З МЕТОЮ ТРУДОВОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Кравченко К.С., аспірант кафедри правосуддя
юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню особи потерпілого – одного з визначальних елементів криміналістичної характеристики торгівлі людьми з метою трудової експлуатації. Наведено класифікацію потерпілих осіб, критеріями для якої стали стать, вік, освіта, трудова зайнятість, сімейний стан, місце проживання, соціальна роль у суспільному житті тощо. Названо види трудової експлуатації, які є найбільш характерними для кожної категорії осіб. Зазначено проблемні питання, що безпосередньо стосуються потерпілих від торгівлі людьми, запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: криміналістична характеристика, потерпілий, жертва злочину, розслідування, торгівля людьми, трудова експлуатація.

Стаття посвячена исследованию личности потерпевшего – одного из основных элементов криминалистической характеристики торговли людьми с целью трудовой эксплуатации. Приведена классификация потерпевших лиц, критериями для которой стали пол, возраст, образование, трудовая занятость, семейное положение, место жительства, социальная роль в общественной жизни и тому подобное. Названы виды трудовой эксплуатации, которые являются наиболее характерными для каждой категории лиц. Указаны проблемные вопросы, которые непосредственно касаются пострадавших от торговли людьми, предложены пути их решения.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, потерпевший, жертва преступления, расследование, торговля людьми, трудовая эксплуатация.

Kravchenko K.S. FORENSIC CHARACTERISTICS OF THE VICTIM IN THE INVESTIGATION OF HUMAN TRAFFICKING FOR THE PURPOSE OF LABOR EXPLOITATION

The article is devoted to the investigation of the victim's personality – one of the decisive elements of the forensic characteristics of human trafficking for the purpose of labor exploitation. The author stresses on importance of classification of victims, the criteria for which are: sex, age, education, labor employment, marital status, place of residence, social role in public life, etc. Also, it is mentioned problem issues, which are directly related to the victims of human trafficking, suggested ways of their solution.

Key words: forensic characteristic, victim, investigation, human trafficking, labor exploitation.

Постановка проблеми. Трудова експлуатація є найпоширенішим видом експлуатації, який трапляється під час розслідування фактів вчинення торгівлі людьми.

Відповідно до світових оцінок у світі налічується близько 232 млн зовнішніх мігрантів і 740 млн внутрішніх мігрантів, більшість із яких шукають роботу [1]. За даними Міжнародної організації праці, близько 21 млн трудових мігрантів стають жертвами торгівлі людьми, зокрема, залучаються до примусової праці [2].

Надзвичайно важливим є криміналістичне дослідження особи потерпілого від злочину. Так, більшість авторів (наприклад, О.Н. Колесніченко, В.К. Лисиченко, М.О. Селіванов) зазначають, що особа потерпілого є одним з основних структурних елементів криміналістичної характеристики злочинів проти особи.

У структурі криміналістичної характеристики торгівлі людьми з метою трудової експлуатації особа потерпілого відіграє важливу роль як джерело фактичної інформації, що має організаційне й тактичне значення для виявлення та розкриття цієї категорії злочинів. Як зазначають Т.А. Пазинич та І.М. Осика, це пояснюється такими обставинами:

1) вибірковістю дій злочинця, що вказують на взаємозв'язок між особливостями його особи й особи потерпілого;

2) наявністю та характером стосунків між потерпілим і злочинцем, які впливають на способи вчинення злочину;

3) особливостями потерпілого й характером зв'язку «потерпілий – злочинець», які накладають відбиток на механізм вчинення злочинів та особливості організації їх розкриття, розслідування й профілактики [3, с. 73].

Дослідження особи потерпілого від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації є надзвичайно актуальним, адже кількість потерпілих постійно зростає. Низький рівень матеріального забезпечення населення, значний відсоток безробіття, складна економічна ситуація сприяють тому, що люди починають шукати роботу за кордоном, а тому можуть постраждати від торгівлі людьми. Хоча Україна вживає заходи з попередження зазначеного явища, проте на сьогодні їх недостатньо. А тому проблема поширення торгівлі людьми з метою трудової експлуатації залишається актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням особи потерпілого як одного з визначальних елементів криміналістичної характеристики злочинів займалися такі вчені, як В.В. Вандишев, В.А. Журавель, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, Є.Д. Лук'яничков, Т.А. Пазинич, І.М. Осика, М.О. Селіванов, О.І. Резнікова, В.В. Тищенко,

Є.О. Центрова, В.І. Шиканова, Н.Є. Шинкевич, В.Ю. Шепітько та інші.

Питання досудового розслідування й судового розгляду кримінальних проваджень щодо торгівлі людьми розглядали С.Р. Абрамова, Н.М. Ахтирська, О.М. Бандурка, В.С. Батиргареєва, П.В. Горбаченко, В.І. Борисов, Н.О. Гуторова, Т.А. Денисова, С.Ю. Журавльов, В.О. Іващенко, В.М. Куц, Л.Г. Ковальчук, В.Т. Маляренко, В.П. Огурецький, А.М. Орлеан, Т.А. Пазинич, В.М. Підгородинський, Н.В. Плахотнюк, В.В. Турок, О.О. Телічкін, О.А. Удалова, Т.М. Юденко та інші вчені.

Проте дослідженню особливостей особи потерпілого під час розслідування торгівлі людьми з метою трудової експлуатації не було приділено достатньої уваги, а тому публікація є актуальною.

Метою статті є дослідження особи потерпілого як структурного елементу криміналістичної характеристики торгівлі людьми, вчиненої з метою трудової експлуатації, розроблення класифікації потерпілих від злочинів зазначеного виду, а також розкриття проблемних питань, що виникають у процесі розслідування, і зазначення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Як правило, у криміналістиці особу потерпілого вивчають, досліджуючи сукупність соціально-демографічних ознак, даних про стиль життя, наявність особистих, родинних і побутових зв'язків потерпілого та його родичів, а також особливостей його поведінки в суспільстві.

Потерпілими від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації можуть бути як жінки, так і чоловіки. За віковими групами потерпілі трудові мігранти, які стають жертвами експлуатації праці, розподіляються таким чином: приблизно 1/4 – мігранти віком 40–49 років, 1/5 – мігранти віком 30–34 роки, по 15% припадає на групи віком 25–29, 35–39 та 50–59 років. Таким чином, середній вік становить 37 років [4]. З них неповну середню освіту мають 19% потерпілих, середню спеціальну – 16%. Найвища частка потерпілих (49%) мають середню освіту. 8% та 7% мають неповну вищу та повну вищу освіту відповідно [5, с. 15].

Як правило, особи, які стають жертвами торгівлі людьми з метою трудової експлуатації, є безробітними або особами, які шукають роботу (60%); також потерпають ті особи, які займають низькооплачувані посади, зокрема, це працівники сфери обслуговування (офіціанти, прибиральниці), а також представники творчих професій [7, с. 39]. Тобто причиною пошуку роботи за кордоном для таких осіб є відсутність високооплачуваної роботи в країні їх проживання.

Найчастіше потерпають від трудової експлуатації неформально зайняті особи в секторах праці, які не потребують спеціальних навичок для роботи (праця в незареєстрованих підприємств із найманими працівниками та тих, які працюють в умовах усного найму, зайнятих у домашньому господарстві), а також особи, зайняті у формальних секторах, проте які працюють без контракту.

Відповідно до доповіді Міжнародної організації з міграції з питань зайнятості (Кенія,

1972 р.) проблемою зайнятості є не тільки безробіття, а й наявність значного прошарку трудящої бідноти, яка працює у важких умовах, виробляє товари та послуги, проте їх праця врегульована відповідно до законодавства, а тому дуже часто порушуються права таких осіб [2].

Найбільша частина постраждалих (90%) піддаються експлуатації у сферах приватного сектора (у тому числі сексуальних послуг), 63% експлуатуються в галузях, пов'язаних із сільським господарством, на виробництві, у шахтах та на будівництві [8, с. 6].

Що ж стосується аналізу сімейного стану потерпілих, то найбільші відсотки становлять незаміжні жінки (54%) та жінки, які розлучилися (28%). 13% потерпілих – офіційно заміжні, проте з них лише 36% респондентів мешкають зі своїми чоловіками. 3% жінок зазначили, що до від'їзду проживали в позашлюбній сім'ї. Більшість опитаних жінок (61%) мешкають із батьками. 27% потерпілих мають дітей і проживають разом із ними. Відсутність матеріальної допомоги з боку чоловіка та необхідність утримувати батьків і дітей штовхають на заробітки. Отже, необхідна робота, спрямована на підняття професійного й соціального статусу жінки [9, с. 41].

Щодо місця проживання варто зазначити, що, як правило, 49% осіб мешкають в обласних центрах, 37% – в інших містах області, 14% є жителями сіл. Зазвичай жертвами стають особи, які проживають у регіонах із низьким рівнем економічного розвитку. Необхідно враховувати також особливості певних регіонів країни, наприклад, орієнтацію мешканців регіонів України на внутрішньодержавну та зовнішню трудову міграцію [9, с. 36].

Якщо характеризувати соціальну роль потерпілих від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації осіб, то варто зазначити, що це, як правило, особи, які не беруть активну участь у суспільному житті, є представниками маргінальних прошарків населення. Часто це особи з неповних родин, у яких життєві обставини складаються так, що для забезпечення свого існування вони можуть вдаватися до крайніх заходів. Як наслідок, такі особи відіграють нейтральну соціальну роль у суспільстві, а інколи й зневажають певні норми, встановлені суспільством.

Оскільки торгівля людьми з метою трудової експлуатації часто пов'язана з організованою злочинністю, злочинці знаходять відповідне «застосування» для кожної жертви.

Чоловіки становлять майже половину загальної кількості жертв торгівлі людьми з метою трудової експлуатації. Найчастіше вони експлуатуються в гірничовидобувній сфері, сільськогосподарських роботах, лісовому господарстві, будівництві, готельному бізнесі, а також залучаються до роботи на фабриках і заводах. Багато чоловіків потерпають від трудової експлуатації на риболовецьких суднах у Південно-Східній Азії, а також в Африці (зокрема, багато чоловіків примусово працюють на озері Вольта в Гані). Крім того, були нещодавні повідомлення про те, що чоловіки змушені працювати на будівництві в Катарі, оскільки там готуються до чемпіонату світу

2022 р., а також у галузі сільського господарства у Великобританії та Сполучених Штатах Америки.

Незважаючи на тяжкі умови праці й підневільний стан, чоловіки часто спочатку не бачать себе жертвами торгівлі людьми з метою трудової експлуатації. Навпаки, вони найчастіше розглядають ситуацію, пов'язану з трудовою діяльністю, як невдачу, власну «легковірність» або «нормальний» наслідок трудової міграції. Це підкріплюється загальноприйнятими чи традиційними гендерними ролями або стереотипами, у яких чоловіки, як очікується, є менш вразливими. Вони, відповідно, рідше за жінок звертаються до правоохоронних органів, а також до служб підтримки за допомогою.

Жінки найчастіше страждають від сексуальної експлуатації або від примусової праці в домашньому господарстві, промисловому (фабрики, заводи, пральні, підсобні майстерні тощо) або сільськогосподарському секторах (збір чи посадка врожаю, догляд за худобою тощо). При цьому досить часто умови праці таких осіб порушуються, а оплата не відповідає сподіванням.

Досить часто жінки стають жертвами трудової експлуатації в так званих домашніх сервісних центрах: вони змушені працювати в приватних резиденціях заможних осіб, при цьому перебувають у вразливому стані, оскільки часто працюють понаднормово, їх здатність вільно пересуватись обмежена, а зайнятість у приватних будинках збільшує їх ізоляцію й вразливість, заробітна плата призначається на розсуд роботодавця, якщо взагалі виплачується. Домашні працівники, особливо жінки, стикаються з різними формами зловживань, переслідувань та експлуатації, у тому числі із сексуальним і гендерним насильством.

Діти є особливою категорією жертв торгівлі чи іншої незаконної угоди щодо людини як найбільш незахищений та уразливий соціальний прошарок суспільства. Діти також можуть потерпати від примусової праці. Причинами цього явища є бідність, низький економічний розвиток країн, а також низький рівень розвитку суспільства.

За оцінками Міжнародної організації праці, лише в країнах, що розвиваються, змушені працювати близько 256 млн дітей віком 5–14 років. З них 153 млн живе в Азії, 80 млн – в Африці, 17 млн – у Латинській Америці. Багато з них трудяться в умовах, які небезпечні для їх фізичного, духовного й емоційного розвитку. За оцінками фахівців, більше 40% дітей працюють у шкідливих умовах. П'яту частину змалку залучають до важкої фізичної праці. Саме експлуатація заважає навчанню дітей, вона відбувається з примусу старших, шкодить здоров'ю та особливо психіці дітей [10].

Діти, які найчастіше потерпають від торгівлі людьми, використовуються для заняття проституцією або жебрацтвом, виробництва порнографічної продукції, примушуються до участі в збройних конфліктах, стають жертвами примусової праці, потрапляють у рабство чи умови, подібні до рабства. Як правило, усе залежить від віку потерпілих осіб.

Так, новонароджені діти (1–10 днів) і немовлята (10 днів – 1 рік) стають жертвами злочину в тих випадках, коли продавцями медичним персоналом пологових будинків особам, які не можуть мати дітей унаслідок безпліддя, або для подальшого використання дитини як матеріалу для виділення стовбурових клітин. При цьому батькам новонародженого повідомляється про народження немовляти мертвим або про його смерть після пологів [12, с. 19].

Діти, вік яких варіюється від 1 до 7 років, стають жертвами торгівлі через механізм усиновлення (удочеріння), яке вчиняється співробітниками дитячих будинків за винагороду.

Діти, вік яких становить від 8 до 12 років (як правило, діти з малозабезпечених і маргінальних прошарків суспільства), найчастіше використовуються своїми батьками (опікунами) для заробляння грошей: експлуатуються в занятті жебрацтвом, у вуличній торгівлі, як домашня прислуга, у сільському господарстві тощо.

Для дітей-підлітків (дівчат 12–15 років та хлопців 13–16 років) та осіб юнацького віку (дівчат 16–18 років і хлопців 17–18 років) характерна трудова експлуатація для хлопців і сексуальна експлуатація для дівчат [11, с. 55].

Згідно з даними обстеження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень, серед жінок, які займаються наданням сексуальних послуг у комерційних цілях, 11% склали діти у віці 12–15 років і 20% – у віці 16–17 років. Загальна кількість постраждалих цієї категорії осіб від торгівлі людьми складає 14% [12].

Характеризуючи потерпілих від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації осіб, не можна не звернути увагу на деякі проблемні питання, які безпосередньо стосуються потерпілих осіб під час розслідування торгівлі людьми. Так, під час розслідування кримінальних правопорушень у протоколах проведення слідчих (розшукових) дій виявлені непоодинокі випадки використання терміна «жертва злочину», який чинним Кримінальним процесуальним кодексом України не визначений. Як наслідок, виникає проблема, що потребує усунення шляхом внесення відповідних змін до Кримінального процесуального кодексу України та закріплення поняття «жертва злочину» в законодавстві.

Наприклад, варто зазначити, що в міжнародній судовій практиці, на відміну від українського законодавства, термін «жертва злочину» є поширеним. Так, відповідно до п. 1 додатка № 53 (A/40/53) Декларації «Про основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 1985 р., жертвами злочину є особи, яким індивідуально або колективно було спричинено шкоду, у тому числі тілесні ушкодження чи моральну шкоду, емоційні страждання, матеріальні збитки або істотне обмеження їхніх основних прав унаслідок дій чи бездіяльності органів державної влади, які порушують чинні національні кримінальні закони держав-членів, у тому числі закони, що забороняють злочинне зловжи-

вання владою. У п. 2 зазначеної декларації передбачено, що особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи був установлений, заарештований, відданий до суду або засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних відносин між правопорушником і жертвою. До жертв злочину у відповідних випадках можуть бути віднесені близькі родичі або утриманці безпосередньої жертви та особи, яким було спричинено шкоду під час спроби надати допомогу жертвам злочину [13, с. 272].

На окрему увагу заслуговує питання відшкодування потерпілому моральної, фізичної та майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок держави.

Відшкодуванню в кримінальному провадженні підлягає моральна й майнова шкода, оскільки фізична шкода визначається як сукупність змін, які об'єктивно відбулись у стані людини внаслідок вчинення кримінального правопорушення. До складників фізичної шкоди належать тілесні ушкодження, розлад здоров'я, фізичні страждання, а тому їх фактичне відшкодування є неможливим. Витрати на відновлення фізичного здоров'я вираховуються в грошовому еквіваленті та належать до майнової шкоди [14, с. 144].

Чинне законодавство передбачає можливість реалізації норми цивільного законодавства про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок державного бюджету лише в тому разі, коли кримінальне правопорушення вчинене спеціальним суб'єктом (працівником правоохоронного органу чи прокуратури або суддею) і набуло вигляду незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття та тримання під вартою, незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна [14, с. 147].

Проте неврегульованими на законодавчому рівні залишаються випадки, коли кримінальне правопорушення вчинене іншим суб'єктом – не службовою особою. А тому необхідна регламентація зазначеного питання шляхом прийняття спеціального закону.

Висновки. Розкриття особливостей особи потерпілого від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації має надзвичайно важливе кримінально-правове, процесуальне та криміналістичне значення. Критеріями для кла-

сифікації зазначених осіб є стать, вік, освіта, трудова зайнятість, сімейний стан, місце проживання, соціальна роль у суспільному житті тощо. Дослідження зазначених особливостей і розкриття проблемних питань сприятиме вдосконаленню методики розслідування торгівлі людьми, що буде корисним для правоохоронних органів під час розслідування зазначеного виду злочинів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Количество внутренних мигрантов по всему миру достигает 232 миллиона / Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН. URL: http://esa.un.org/unmigraon/documents/The_number_of_interna-onal_migrants.pdf.
2. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015. URL: http://iom.org.ua/sites/default/les/pres_kit_g_iom2015_ua_n_3_2.pdf.
3. Розслідування торгівлі дітьми: навч.-практ. посібник / О.В. Бардацька та ін.; за ред. І.М. Осики. К.: Нац. академія прокуратури України; American Bar Association, 2011. 236 с.
4. Волкова А.І. Структура криміналістичної характеристики торгівлі людьми. Актуальні проблеми держави і права. 2006. Вип. 27. С. 174–181. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgibin64.exe2006_27_32.
5. Звіт щодо методології організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт, 2013. 98 с.
6. Ахтырская Н.Н., Юденко Т.Н. Торговля людьми в Украине: причины, правовые формы борьбы, проблемы практической реализации государственной политики в сфере ее преодоления. К.: ООО «Компания Ваитэ», 2009. 152 с.
7. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навч.-метод. посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. К., 2007. 233 с.
8. Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці: наук.-практ. посібник. К.: Фенікс, 2013. 152 с.
9. Ахтырская Н.М. Торговля людьми: про що свідчить судово практика. К.: Академія суддів України за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні, 2006. 82 с.
10. Особливості експлуатації дитячої праці. URL: <https://www.bsmu.edu.ua/uk/news/digest/4786-osoblivosti-ekspluatatsii-dityachoi-pratsi>.
11. Левченко К.Б., Удалова О.А., Трубавіна І.М. та ін. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник. К.: Версо-04, 2005. 114 с.
12. ООН: В Украине распространена торговля детьми. URL: <http://www.rbc.ua/rus/top/2007/03/22/187784.shtml>.
13. Декларация «Про основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою» від 29 листопада 1985 р. СССР и международное сотрудничество в области прав человека: документы и материалы. М.: Международные отношения, 1989. С. 270–272.
14. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д.П. Письменного. К.: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.